

על שלילה ויזואלית¹

רחל גיורא, אוניברסיטת תל אביב

(1) הדלת לא פתוחה לפניך!

היא נסגרה מזמן במנעול ענקי!!!⁴(2) אז אם הדלת לא פתוחה, יכול להיות שאני אצטרך לחכות עד שיעבור מישהו בחדר מדרגות לפתוח לי...⁵

ואכן, יש לכך גם עדויות מחקריות. אותם משפטים שהוצגו במחקרים קודמים בלי הקשר, הוצגו במחקרים שערכנו עם הקשר שהופיע אחריהם (כמו החלק המודגש בכתוב נטוי בדוגמאות 1-2). כאשר למשתתפים בניסוי היה ברור שלמשפטים שבהם הופיע מושג נשלל יש המשך הרלוונטי להם, המושג הנשלל נשמר בזיכרון. לעומת זאת, כאשר ההקשר המאוחר לא היה רלוונטי, העדר הקוהרנטיות גרם לסילוקו של המושג הנשלל מהתודעה. כלומר, המנגנונים של סילוק של מושג מהזיכרון, מחד גיסא, או של ההחזקה בו לזמן מה, מאידך גיסא, רגישים למניעים פונקציונליים. אנו נשמר בזיכרון אינפורמציה שעידדנו, אם יש לכך סיבה. למשל, אם אינפורמציה זו יכולה לשרת את הבנתנו בהמשך, לא נשקיע אנרגיה כדי להיפטר ממנה (ראו Giora et al., 2007)

אם כך, בשלילה מילולית, כאשר אנחנו נתקלים בסימן שלילה, לעתים אנו משמרים את המושג הנשלל המופיע אחריו, ולעתים אנחנו מסלקים אותו מתודעתנו ומחליפים אותו במושג ההופכי - הכול תלוי בהקשר ובמניע.

האם גם תקשורת ויזואלית מתנהגת על פי הדפוסים של תקשורת מילולית? האם גם האפקטים של שלילה ויזואלית או העדרם הם תלויי הקשר? למשל, האם בהקשר מסוים שלילה תגרום לפעמים לסילוקו של הדימוי הוויזואלי מהזיכרון ולהחלפתו באחר ולפעמים תגרום לשימורו בזיכרון? לדוגמה, בהקשר של תנועת כלי רכב, המסרים צריכים להיות חד משמעיים כך שיובנו מיד ולא יצריכו תהליכים של הסקת מסקנות. אם כך, על המסרים להיות מוצגים

1. הקדמה

למה אנחנו מתכוונות² כשאנחנו אומרות: "הדלת לא פתוחה"? האם אנחנו מתכוונות לכך ש"הדלת לא פתוחה ויש לפתוח אותה", או שהיא לא פתוחה בניגוד למשהו שנאמר קודם לכן (שהיא פתוחה, למשל), או אולי ש"הדלת סגורה ולכן אי אפשר יהיה להיכנס"? מאמר זה עוסק באופן שבו אנחנו מבינים שלילה. מתוך התיאוריות על עיבוד של שלילה בשפה הכתובה, ננסה להבין כיצד מעובדים סמני שלילה ויזואליים, המשמשים בין השאר בשפות חזותיות ובלוחות תקשורת. המאמר יתמקד באופן בו אנו מבינים מושגים נשללים, לדוגמה "פתוחה" במשפט "הדלת לא פתוחה", בשפה המילולית והחזותית.

המחקר הפסיכו-בלשני³ העוסק בתהליכי הייצוג בתודעה של מושגים נשללים (באמצעות סמני שלילה כמו "לא", "אין" וכדומה), מראה שמיד לאחר שנחשפנו למושגים נשללים ("לא פתוחה"), אנחנו מייצגים אותם בזיכרון כאילו לא נשללו. כלומר, תוך פחות מרבע שנייה לאחר ששמענו "הדלת לא פתוחה", אנו מייצגים משפט זה כמשפט חיוב - "הדלת פתוחה" - בלי שלסמן השלילה היה אפקט כלשהו. אבל כשנייה וחצי לאחר החשיפה למושג הנשלל, מושג זה מסולק מהתודעה ומוחלף בהיפוכו שהוסק בינתיים, כך שבשלב מאוחר זה של הבנה ועיבוד, המבע "הדלת לא פתוחה" מיוצג כ"הדלת סגורה" (ראו סקירה אצל Giora, 2006).

תוצאות אלו הושגו במחקרים על משפטי שלילה שהוצגו בבידוד, ללא הקשר ספציפי. אולם אם נסתכל על אופן השימוש בשלילה בהקשרים של שפה טבעית, נראה שלא תמיד אלו הם פני הדברים. אכן, לעתים המושג הנשלל ("פתוחה") מסולק מהזיכרון כדי שהיפוכו יוסק וימלא את מקומו ("נסגרה") (1). אך לפעמים הדוברת מתכוונת לכך שהוא יישמר בזיכרונו של הנמען, ולכן בהמשך הוא יכול להיות, למשל, מהודה על ידי מילה הקשורה למשמעותו ("לפתוח") (2):

¹ מאמר זה מבוסס על המאמר:Rachel Giora, Vered Heruti, Nili Metuki and Ofer Fein (2009). "When we say no we mean no": Interpreting negation in vision and language. *Journal of Pragmatics*, 41, 2222-2239.² השימוש בלשון נקבה מייצג נשים וגברים כאחד.³ המחקר הפסיכו-בלשני עוסק בבדיקת תהליכים פסיכולוגיים הקשורים בשפה.⁴ <http://www.lovesite.co.il/modules.php?name=Reviews&rop=showcontent&id=948>⁵ www.thecage.co.il/magazine,2396.html

דוגמאות אלו ורבות נוספות מראות שבעולם החזותי, כמו בתחום המילולי, אנחנו לא בהכרח מוחקים מהזיכרון את המושג הנשלל, אלא לעתים דווקא משמרים אותו.

2. ממצאים מחקרניים

כדי לבדוק את טענתנו ששלילה ויזואלית מתפקדת כמו שלילה מילולית ואינה בהכרח מסלקת מן התודעה את המושג הנשלל, ערכנו ניסוי בהשתתפות 30 סטודנטים בני 22-31. במהלך הניסוי הוצגו לנבדקים 32 פריטים תמונתיים (12 מתוכם היו מסיחים). כל פריט כלל דימוי (תמונה או ציור ריאליסטי) שנשלל באמצעות סמן שלילה חזותי: איקס או קו אלכסוני בצבעים שחור או אדום (5). מתחת לכל דימוי הוצגו 3 פרשנויות אפשריות שלו: פרשנות בחיוב המחליפה את המושג הנשלל בהיפך שלו (5א); פרשנות המכילה שלילה ומשמרת את המושג הנשלל (5ב); פרשנות שקשורה לדימוי הנשלל באופן חלקי בלבד. על המשתתפים היה לדרג את מידת ההתאמה של כל אחת מהפרשנויות למשמעות התמונה:

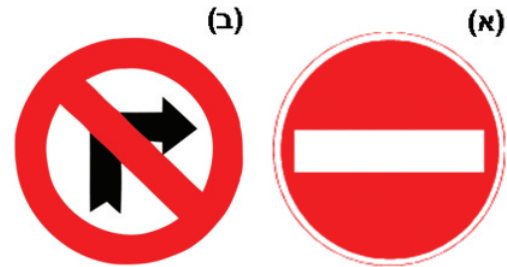
(5)

א. לסגור את הדלת!						
1	2	3	4	5	6	7
לא מתאים למשמעות התמונה		מתאים חלקית למשמעות התמונה		מתאים מאד למשמעות התמונה		
ב. לא להשאיר את הדלת פתוחה!						
1	2	3	4	5	6	7
לא מתאים למשמעות התמונה		מתאים חלקית למשמעות התמונה		מתאים מאד למשמעות התמונה		
ג. בפלדלת יש מנעול חזק!						
1	2	3	4	5	6	7
לא מתאים למשמעות התמונה		מתאים חלקית למשמעות התמונה		מתאים מאד למשמעות התמונה		

התוצאות הראו שרוב הנבדקים העדיפו באופן מובהק את הפרשנות ששימרה את המושג הנשלל ("פתוחה") (5ב) על פני האחרות. ממצא זה תומך בטענה שהוצגה מתוך הדוגמאות, והיא שהשלילה הוויזואלית גם היא יכולה לשמר את משמעות המושג הנשלל, כמו שעושה זאת שלילה מילולית.

באופן שלא יצריכו תהליכי עיבוד מורכבים, כגון סילוק של המושג הנשלל והחלפתו במושג אחר, הפוך, שיש להסיקו. למשל, סביר שמחמת קוצר זמן העיבוד, תמרורים שיש בהם סמנים ויזואליים של שלילה לא ידרשו את דיכויים של המושגים הנשללים והחלפתם באחרים. לדוגמה, (3א) האומר "אין כניסה" לא מציע ש"יש יציאה", ו- (3ב) האומר "אין פנייה ימינה" לא מציע אלטרנטיבה ברורה כמו "יש פנייה שמאלה". התמרורים האלו משמרים את המושג הנשלל בזיכרון ודוחים אותו, מבלי להציע תחליף למושג הנדחה.

(3)

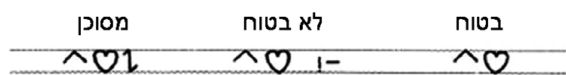

באופן דומה כשמאיר גל, בעבודתו "מחיקת המוזיאונים הגדולים" (1996), משתמש בסמן שלילה ויזואלי – מחיקה - בטיפולו במוזיאון ישראל בירושלים (4), הוא מוחק אותו כפי שמוחקים בסיס צבאי מתמונות המצלמות מן האוויר. מחיקת המוזיאון נעשית כך שהיא משמרת אותו בזיכרון ומאפשרת את השוואתו לבסיס צבאי:

(4)

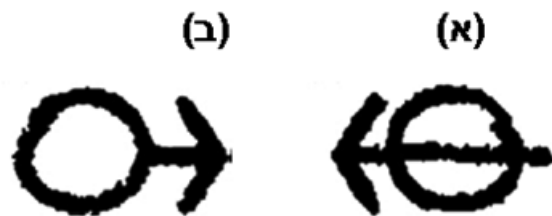
מעניין לראות שבשפה הוויזואלית בליס⁶ הפונקציות השונות של השלילה מקבלות סמנים נפרדים. למשל, המבע השלילי "לא בטוח" מקבל סימון שונה מההפך שלו "מסוכן" (8). דוגמה זו תומכת בהשערה שמה שנמצא בטווח השלילה, לא בהכרח מוחלף על ידי ההפך שלו:

(8)

גם בשפת ההובר⁷, שפת חסרי הדיור, האמורה להיות אטומה למי שאינו שייך לקבוצה, יש סימנים נפרדים לשלילה ולהיפוך שלה (9). בעוד ש(9א) אומר "אין טעם להשתמש בדרך זו", (9ב) מסמן "לך בדרך זו":

(9)

ממצאים אלו מעידים על כך שסמן השלילה, בין אם הוא מילולי או חזותי, אינו בהכרח מדכא את המושג הנשלל ומחליף אותו באחר. דיכוי המושג הנשלל וסילוקו מהייצוג המנטלי או שימורו בזיכרון הם מנגנונים תלויי הקשר. מנגנונים אלו פועלים באופן דומה בשפה מילולית וחזותית.

4. סיכום והשלכות

ראינו שבהעדר הקשר נמצא שהמושגים הנשללים הופכים פחות נגישים ואף מוחלפים במושגים אחרים, לרוב ההפכים שלהם. ייתכן שבהעדר הקשר, קל יותר לשמור בזיכרון "לא פתוחה" תחת ערך אחד - "סגורה".

⁶ <http://www.blissymbolics.org/bliss.shtml>

⁷ <http://www.slackaction.com/thehightechhobo/hobosignsandsymbols.html>

3. שימושים של שלילה במסרים חזותיים

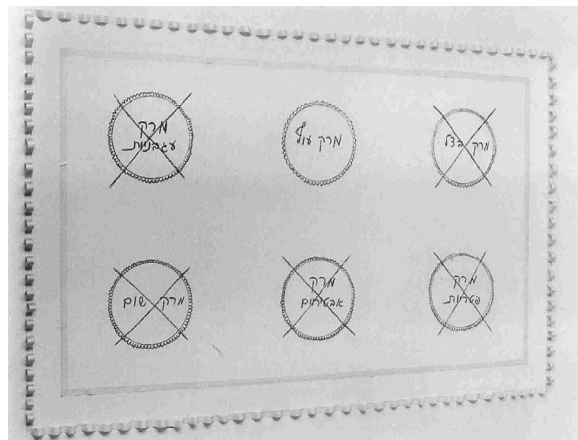
נוסף על ממצאי הניסוי, מחקרנו (Giora, Heruti, Metuki & Fein, 2009) מעיד גם על כך שיתכן שהמושג הנשלל והאלטרנטיבה שלו יישארו שניהם נגישים למתבוננת. למשל, בתצלום של בן-שלום (2006) (6) גם המושגים המחקקים וגם האלטרנטיבות האפשריות יכולים להיות מיוצגים בזיכרון מפני שבהקשר זה יש חשיבות גם למה שכבר שייך לעבר, וגם למה שצופן העתיד:

(6)

עבודת האמנות (7) של שלו (1996) מאפשרת את ההשוואה בין האובייקט שנבחר לבין האלטרנטיבות שנפסלו, שוב, מכיוון שסמן השלילה הוויזואלי לא מחייב את מחיקת הנשלל מהתודעה:

(7)

"זה כאב"? שאל רוב בעניין כה רב, שאימו מיהרה להוסיף הזהרה, פן תופיע במשפחתה גירסה מחודשת של סיפור השעועית.

"כואב מאוד, אני יודעת, כי כאשר אימי סיפרה לי את הסיפור, הייתי שוטה גדולה והחלטתי לנסות בעצמי..."

באותה מידה, השימוש בשלילה ויזואלית צריך להיות מונחה על ידי הכרת תכונות השלילה. בדוגמה (12)⁹ מובא סיפור דומה באמצעות סמלים. גם כאן, ההנחה נראית כמציעה מחשבה חדשה (נגיעה בעיניים) באמצעות השלילה הוויזואלית (קו על יד). ייתכן שללא השלילה רעיון זה לא היה עולה על דעתם של הנמענים:

(12)

באותו אופן, האטימה הוויזואלית של הראייה, השמיעה והדיבור של נציגי הממשלה גם היא מעלה תכונות (רצויות) אלו לדיון (13)¹⁰:

(13)

¹⁰ התמונה צולמה ב- 2007 בזמן שביתת הסטודנטים. זוהי תמונה מאחת הפגנות המחאה נגד ועדת שוחט שדנה בשכר הלימוד. מימין לשמאל: אברהם שוחט שהיה יו"ר הוועדה, פרופ' יולי תמיר שהייתה שרת החינוך, ואהוד אולמרט שהיה ראש הממשלה.

אך אלו אינם הממצאים היחידים (ראו מחקרים אחרים אצל Giora, 2006 המעידים על אפקטים אחרים של השלילה). בדומה, המחקר המתואר בסעיף 2, מעיד על כך שלמרות העדר הקשר ספציפי, המשתתפים במחקר העדיפו לנסח את משמעות הגירויים הוויזואליים באופן שהמושג הנשלל הוזכר ולא הוחלף באלטרנטיבה הופכית.

העובדה שסילוק המושג הנשלל מהייצוג המנטלי של המבט/המסר אינו אוטומטי, אלא תלוי הקשר/כוונת דוברת, מאפשר לדוברת להשתמש בשלילה, בין השאר, כדי להציג לשיח מושגים חדשים באופן ממותן אם כי עדיין נגיש וברור. ראו למשל (10), מתוך אגרת לתלמיד בעניין "חוק המאבק בתופעת השכרות, התש"ע - 2010"⁸

(10) אלכוהול אמנם אינו אסור על פי החוק, אבל הוא מסוכן והוא מזיק.

לא במקרה הוצג האלכוהול באגרת זו כ"אינו אסור" ולא כ"מותר" - האפשרות האלטרנטיבית. אכן, השימוש בשלילה איפשר לדוברת להציג לשיח את הרעיון שהאלכוהול הוא בחזקת "אסור", אם כי לא על פי החוק. הכנסת מושג ה"אסור" באמצעות השלילה מאפשרת לדוברת גם להציג בהמשך המשפט את הסיבות לרעיון ה"אסור" אשר, כאמור, מתעורר ונשמר בזיכרון למרות השלילה.

אותה תכונה של השלילה המאפשרת לשמר את המושג הנשלל ולא להדחיקו צריכה להנחות אותנו בבחירתנו בשימוש בה. הסיפור על האם ב"גברים קטנים", שעשתה שימוש לא זהיר בשלילה, כדאי שיישמר בזיכרוןנו (אלקוט, 1977:76):

(11) פעם הייתה אשה ענייה ולה שלושה או ארבעה ילדים קטנים. היא נהגה לנעול אותם בחדרה כאשר יצאה לעבודה, כדי שלא ייפגעו. יום אחד, בטרם יצאה, אמרה, "יקירי, אל תתנו לתינוק לנפול דרך החלון. אל תשחקו בגפרורים ואל תכניסו שעועית לאף! הילדים לא חלמו מעולם להכניס שעועית לאף, אך היא העלתה במוחם את הרעיון. רגע לאחר שעזבה את הבית, רצו ומילאו את נחיריהם הקטנים שעועיות, כדי לדעת מהי ההרגשה. כששבה הביתה, מצאה את כולם מייבבים.

⁸ <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Shefi/SamimTabakAlcohol/alcohol/HokMaavakShikrut.htm>.

⁹ תודה לגילית מתוקי על הדוגמה.

לסיכום, כמו שלילה מילולית, גם שלילה ויזואלית מאפשרת את שמירתו של המושג הנשלל בזיכרון. כך, השלילה החזותית או המילולית מציגה מידע חדש לדיון, על אף שהמושג הוכנס לדיון באמצעות השלילה. אם כך, לשימוש בשלילה חזותית יש השלכות נוספות פרט לסילוק הרעיון הנשלל, וחשוב לשקול גם אותן בעת השימוש התקשורתי בשלילה.

ביבליוגרפיה

אלקוט, לואיזה מיי (1977/1871). גברים קטנים. תרגום: חגית בורר. תל אביב: כתר.

בן-שלום, נעה (2006). ללא כותרת מתוך הסדרה פרפר. תצלום בתוך <http://www.noabenshalom.com>

שלו, נעמי (1996). הכי טוף - מרק עוף. סרט ועיפרון על נייר, 70*170 ס"מ בתוך הו-מאמא: יצוג האם באמנות ישראלית עכשווית (1997) (קטלוג תערוכה) מוזיאון רמת גן.

גל, מאיר (1996). ללא כותרת (מחיקת המוזאונים הגדולים). תצלום מטופל. בתוך <http://www.maarav.org.il/classes/PUItem.php?lang=HEB&id=750>

Giora, Rachel (2006). Anything negatives can do affirmatives can do just as well, except for some metaphors. *Journal of Pragmatics*, 38, 981-1014.

Giora, Rachel, Fein, Ofer, Aschkenazi, Keren, and Alkabets-Zlozover, Inbar (2007). Negation in context: A functional approach to suppression. *Discourse Processes*, 43, 153 - 172.

Giora, Rachel, Heruti, Vered, Metuki, Nili, and Fein, Ofer (2009). "When we say *no* we mean *no*": Interpreting negation in vision and language. *Journal of Pragmatics*, 41, 2222-2239.